

Міністерство освіти і науки України
Чорноморський національний університет імені Петра Могили
Навчально-науковий інститут післядипломної освіти
Кафедра історії

**ХОЛОДНИЙ ЯР:
історико-літературний аналіз**

АВТОРЕФЕРАТ
дипломної роботи
на здобуття освітнього ступеню «магістр»

Виконала:

студентка VI курсу групи 634МЗ

Галузь знань: 03 «Гуманітарні науки»

Спеціальність: 032 «Історія та археологія»

Філюрська Тетяна Олексіївна

Науковий керівник:

доктор історичних наук, професор

Котляр Юрій Вадимович

Миколаїв – 2021

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Зростання інтересу до вітчизняної історії, її глибинне переосмислення є обов'язковими складовими державотворчих процесів, які відбуваються в сучасній Україні. Довгі роки бездержавного існування залишили українському народу офіційну історію, яка писалася у відповідності спочатку до імперських, а потім до комуністичних постулатів. Відновлення історичної пам'яті ставить перед істориками завдання об'єктивного вивчення процесів, які відбувались у суспільстві на різних етапах його розвитку.

Одним із напрямів відновлення історичної пам'яті є регіональна історія. Під регіональною історією розуміють найчастіше місцеву або локальну історію. Як різновид історичного дослідження вона має певну історичну традицію. Першопочатки локальної історії виникають у XVIII ст., які були пов'язані із вивченням історії, статистики, географії краю, містечка, села, монастиря, хутору. Іншого змісту набувають локальні дослідження у перші десятиліття XIX ст. Романтичні категорії «народного духу», народності, нації, а також романтичний принцип «локального колориту» просякають більшість історичних досліджень цієї доби. У романтичному розумінні локальні дослідження спрямовані до вивчення місцевих особливостей побуту, звичаїв, одягу, культурних традицій, мови, світогляду народних мас – саме тих чинників, що відбивають риси народної вдачі, «духу» народу, його відмінність від інших етнічних спільнот. Формою локальних досліджень за часів романтизму стають етнографічні та історико-етнографічні дослідження, проблеми народної мови та словесності. У другій половині XIX ст. регіональні дослідження мають здебільшого академічний характер і укладають цілий напрям, відомий під назвою історія регіонів. Крім того, локальна історія мала і краєзнавчий аспект, який зосереджений

насамперед на визначенні унікального, поодинокого, самобутнього у місцевій історії.

Суттєві зміни щодо стану локальних досліджень відбувалися у останні десятиліття ХХ – на початку ХХІ ст. Провідне місце у сучасній історичній науці посідає антропологічно-орієнтована соціальна історія, одним з напрямів якої виступає локальна історія. Сенс локальної історії складає можливість тотального, всебічного вивчення локального об'єкту. На «п'ятачку» місцевої історії (села, містечка, приходу) дослідник має нагоду побачити обличчя звичайних людей (так званої мовчазливої більшості), зафіксувати структурні зміни у суспільності, їх усвідомлення певними соціально-історичними індивідами. Локальна історія – це засіб вивчення загальноісторичного на локальному матеріалі.

Поняття регіонального виступає як засіб самовизначення локального, національного у загальноісторичному процесі, подолання відчуття провінціалізму. Регіональна історія розширює горизонти знань про минувшину України, встановлює зв'язок між подіями загальноукраїнського масштабу і їх відображенням в окремо взятих територіях. Такою унікальною територією є Холодний Яр на Черкащині.

Холодний Яр – символ нездоланності духу українського народу, приклад боротьби тисяч простих українців, селян за власну державу, за честь і гідність, за волю. Тут вирувала народна вольниця – гайдамаччина і отаманщина, відбувалися головні події Коліївщини і Холодноярської республіки. На території Холодного Яру знаходиться Мотронинський монастир, який вважається однією з найдавніших християнських святинь України. Кожен клаптик Холодноярської землі, густо зрошений кров'ю і потом героїв, які боролися за визволення України.

З огляду на вищезазначене, проблема всебічного висвітлення історії Холодного Яру є досить актуальною, а її успішне вирішення сприятиме

активізації виявлення, збереження та відтворення на цій території історико-культурного потенціалу.

Об'єктом дослідження є історія Чигиринського краю Черкаської області.

Предметом дослідження є Холодний Яр в природі, знакових історичних подіях та літературі.

Мета роботи полягає у відтворення цілісної картини історичних подій, які відбувалися на території Холодного Яру. Мета конкретизується і розглядається в таких основних **завданнях**:

- проаналізувати стан вивчення проблеми в джерелах та історіографії;
- розкрити історико-географічно-природний портрет урочища «Холодний Яр»;
- визначити роль Холодного Яру в знакових подіях історії України;
- показати особливості висвітлення історичних подій на холодноярщині в художній літературі.

Хронологічні межі дослідження визначаються першою друкованою згадкою про Холодний Яр, коли була описані битви литовських та руських воїнів з ординцями в 1363–1367 рр. «на Синій воді», а також сьогоденням.

Проте найбільша увага приділяється двом знаковим подіям в історії України, пов'язаних з Холодним Яром: 1768 р. – Коліївщина і 1917–1922 рр. – події Української національно-демократичної революції та Холодноярської республіки.

Територіальні рамки дослідження охоплюють Холодний Яр – реліктовий лісовий масив, який має історичне та природоохоронне значення. Урочище розташоване на території двох адміністративних районів Черкаської області – Чигиринського та Кам'янського та двох лісництв Державного підприємства «Кам'янське лісове господарство» – Креселецького та Грушківського.

В адміністративно-територіальному плані Холодний Яр – це 20 сіл та 12 хуторів на площі 30 тис. га на правому березі Дніпра. Ця місцевість розташована в межах сучасних Черкаської та Кіровоградської областей.

Методи дослідження. Виходячи з поставленої мети та завдань дипломної роботи, автор використовував такі загальнонаукові принципи як історизм та об'єктивність. Принцип історизму вимагає: 1) враховувати конкретно-історичні обставини і характер епохи; 2) розглядати історичні явища в русі і розвитку, тобто бачити, як те або інше явище зародилося, які етапи у своєму розвитку пройшло і чим воно сьогодні стало; 3) спиратися на історичний досвід і уроки історії.

Принцип об'єктивності історичного дослідження означає використання: 1) всієї повноти історичних джерел та фактів; 2) всієї повноти історичних фактів; 3) всієї повноти історіографічних джерел; 4) оптимальної кількості конкретних дослідницьких методів. Керуючись принципом об'єктивності, автор прагнув розглянути події без використання будь-яких ідеологічних стереотипів.

Поряд з загальнонауковими принципами використовувався й принцип багатоперспективності (поліперспективності). Сформульований у межах філософії та запропонований до використання як історіографічного методу В. Потульницьким, принцип багатоперспективності дозволяє поєднати різні точки зору (перспективи) бачення історичної реальності.

Для виявлення властивостей, ознак, характеристик і якостей досліджуваних об'єктів використовувався метод описування.

Серед спеціально-історичних методів широко застосовувалися такі методи досліджень: діалектичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, історико-генетичний та ретроспективний.

Застосування діалектичного методу полягає у висвітленні подій, явищ та їх наслідків у русі, протиріччях, взаємовпливах, взаємозалежностях та причинно-наслідкових зв'язках, з урахуванням обставин того часу.

Порівняльно-історичний метод заключається у порівнянні-зіставленні різних подій-явищ, що вивчаються, якщо вони схожі між собою за внутрішнім змістом. Зіставлення необхідні, так як в різних явищах проявляються загальні тенденції, які відображаються по-новому. А на основі порівняння відомих та нових фактів можна зробити нестандартні висновки.

Завдяки проблемно-хронологічному методу вдалося розподілити матеріал, який досліджується на окремі аспекти, що визначені в розділах і підрозділах. Історичні події розглядаються за певними проблемами, враховуючи територіальний та хронологічний фактори.

Історико-генетичний метод дозволив простежити розвиток з послідовним розкриттям особливостей повстанської боротьби на Чигиринщині в різні моменти історії. Метод дозволяє подати точну (наскільки можливо, виходячи з наявних джерел) історію явища, що вивчається.

Ретроспективний метод став у нагоді при моделюванні історичної картини доби гайдамаччини та отаманщини на основі застосування максимально доступної джерельної бази.

Методологічний комплекс мікроісторії використовувалися при вивченні повстанства як специфічного прошарку українського селянства, що поступово виокремлювався в особливу групу, в своєрідну нову генерацію, яка після закінчення партизанської боротьби стала важливим фактором процесу націотворення.

Зазначені принципи та методи наукового пізнання дозволяють найбільш адекватно відобразити процеси історичної сутності. Їх поєднання дає можливість уникнути суб'єктивних оцінок, залишитися на об'єктивно-науковій точці зору та забезпечує наукову достовірність результатів дослідження.

Методологічною основою роботи є принципи історизму, об'єктивності та всебічності пізнання, які дозволяють з належною повнотою реконструювати тогочасні процеси що стосуються релігійного життя населення на Півдні України в 50-х – 80-х рр. ХХ ст. та забезпечити вірогідність результатів дослідження.

Складність і багатогранність теми передбачає реалізацію зазначених принципів шляхом використання комплексу загальнонаукових (історичного та логічного) та спеціально-історичних методів (історико-генетичний, історико-типологічний, історико-порівняльний, ретроспективний). Поєднання зазначених принципів і методів при опрацюванні теми стало методологічним фундаментом для отримання об'єктивних оцінок, обґрунтованих висновків і достовірних результатів, а отже – й розв'язання наукових завдань і досягнення кінцевої мети дослідження. Різноманіття методів дослідження, використаних при написанні роботи, дало можливість автору по-новому поглянути на проблематику досліджуваної теми.

Наукова новизна отриманих результатів. На основі аналізу різноманітних фактичних відомостей та історіографічного і літературного доробку, автором розглянуто знакові історичні події на прикладі однієї унікальної території – Холодного Яру.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані для створення спеціальних і узагальнюючих праць з історичної географії, історії української революції, селянського повстанського руху, гайдамаччини, історії української літератури, підготовки лекцій для студентів вищих навчальних закладів, при проведенні факультативних занять.

Апробація результатів роботи. Основні результати дослідження обговорювались на засіданні кафедри історії Чорноморського національного університету імені Петра Могили та доповідалися на Всеукраїнській науково-методичній конференції «Могилянські читання – 2020»:

Філюрська Т. Історія Холодного Яру: історіографія проблеми // «Могилянські читання – 2020: Досвід та тенденції розвитку суспільства в Україні: глобальний, національний та регіональний аспекти»: XXIII Всеукраїнська науково-практична конференція: тези доповідей наукової конференції «Історія України та всесвітня історія в контексті регіональних досліджень». Миколаїв: Вид-во ЧНУ імені Петра Могили, 2020. С. 46-48.

Структура дипломної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів основної частини, висновків, списку використаних джерел та літератури (78 найменувань). Загальний обсяг роботи становить 94 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДОСЛІДЖЕННЯ

У **вступі** обґрунтовано актуальність обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, основні завдання, географічні та хронологічні межі, розкрито практичне значення дослідження.

У **першому розділі «Історіографія та джерельна база дослідження»** розкрито історіографію теми та її джерельну базу. Розділ включає в себе два підрозділи.

У *підрозділі 1.1 «Історіографія проблеми»* визначено, що існує необхідність системного дослідження історії Холодного Яру. Адже той науковий доробок, який є в наявності не задовольняє сучасних інтересів в контексті завдань регіональної та локальної історії. Разом з тим, історія Холодного Яру у вітчизняному інтернет-просторі висвітлюється досить часто. Переважають позитивно забарвлені публікації, в яких наголошується на важливості внеску жителів регіону в українську історію.

У *підрозділі 1.2 «Джерельна база»* охарактеризовано використані в роботі джерела. Серед них збірки документів та спогадів учасників подій. Залучений масив документів і матеріалів надає можливість реалізувати поставлені в дипломній роботі дослідницькі завдання.

У **другому розділі «Історико-природний портрет Холодного Яру»** вказано, що за кількістю унікальних археологічних, історичних, наукових і надзвичайно цінних природних об'єктів Холодний Яр посідає перше місце в Україні. В лісовому масиві і на полях навколо нього скрізь розкидані кургани-могильники різних епох. Більшість їх за останні десятиріччя зрівняли з землею. Вчені знайшли незаперечні докази проживання тут наших предків з прадавніх часів і ніякі катаклізми, війни та спустошення не призводили до заміни на цих землях автохтонного населення, яке зробило значний внесок в українське націотворення.

Холодний Яр – це реліктовий лісовий масив, який має історичне та природоохоронне значення. Урочище має площу 6804 га і розташоване на території двох адміністративних районів Черкаської області – Чигиринського та Кам'янського та двох лісництв Державного підприємства «Кам'янське лісове господарство» – Креселецького та Грушківського.

У третьому розділі «**Знакові історичні події на території Холодного Яру**» зазначено, що історія Холодного Яру містить велику кількість героїчних і трагічних сторінок. Це і події Коліївщини під час гайдамацького руху, і Холодноярська республіка в часи Української національно-демократичної революції, і повстансько-партизанський рух радянського та національного напрямів під час Другої світової війни, і діяльність добровільних армійських підрозділів в зоні проведення антитерористичної операції.

Вказані факти є прикладом тяжіння традицій української національно-визвольної боротьби до території Холодного Яру.

У четвертому розділі «**Холодний Яр в літературі**» встановлено, що непересічні події на території Холодного Яру зацікавили багатьох письменників і поетів. Серед них слід виділити поезію Т. Шевченка, присвячену подіям гайдамаччини, історичні романи про гайдамаччину М. Старицького та М. Глухенького, а також прозові твори Ю. Горліса-Горського, М. Негоди, В. Шкляра, присвячені Холодноярській республіці. Літературні твори про Холодний Яр покликані допомогти українцям усвідомити: боротьба проти окупантів, звідки б вони не прийшли – це здорова агресія, а не рабська покірність – не є чимось ненормальним. Навпаки, готовність нації до активних дій у відстоюванні її національних, економічних, культурних та інших прав, свідчить про її адекватність, здоровий дух, спроможність до побудови достойної держави.

У **висновках** обґрунтовано теоретичні узагальнення й нові підходи до вирішення наукових проблем. У ході наукового дослідження теми було досягнуто наступних висновків:

1. На основі наукового аналізу історіографічної та джерельної бази з'ясовано ступінь вивчення теми, визначено повноту її науково-теоретичного обґрунтування.

За роки незалежного розвитку України вітчизняні дослідники досягли певних успіхів у вивченні історії на основі нових джерел та історіографії. Цьому немало сприяло звільнення від колишніх ідеологічних постулатів. Так, історики знаходять чимало фактів легендарності і героїзму незборимої нації українців, що спроможні здивувати увесь світ.

Джерельна база дослідження складається з двох груп документів і матеріалів: збірники документів, що висвітлюють різні історичні моменти з історії Холодноярщини та спогади учасників подій. Специфічною формою новітніх джерел є інтернет-ресурси. Історія Холодного Яру у вітчизняному інтернет-просторі висвітлюється досить часто. Переважають публікації, в яких наголошується на важливості внеску жителів регіону в українську історію.

Кількість науковців, які б різносторонньо висвітлювали у власних творах історію Холодного Яру не є значною. Окрему дослідницьку ланку складає історичний клуб «Холодний Яр», обов'язки президента якого виконує Р. Коваль. Окремі аспекти історії Холодного Яру розглядаються в роботах Д. Красносілецького, М. Пономаренко, Ю. Ляшка, Н. Гулі та Н. Лаврієнка. Перераховані вище дослідження передусім торкаються історії Холодноярської республіки. Історіографія проблеми свідчить про необхідність системного дослідження історії Холодного Яру.

2. Географічно-природно-історичний регіон Холодний Яр за кількістю унікальних археологічних, історичних, наукових об'єктів, а їх тут налічується понад 150 найменувань, займає перше місце в Україні.

3. В історію Холодний Яр увійшов гайдамацькою Коліївщиною 1768 р. на чолі із запорізьким козаком Максимом Залізнякам і сотником Іваном Гонтою. Ідеологічним центром повстання став Мотронинський монастир, де під керівництвом настоятеля Значко-Яворського відбулася символічна посвята зброї повсталих.

4. Найбільш резонансною, довгий час замовчуваною історичною подією стало утворення та діяльність Холодноярської республіки (1918–1922 рр.), яка під українським національним прапором провадила запеклу збройну боротьбу з денікінцями та більшовиками. Холодноярська повстанська боротьба відрізнялася від повстань в інших місцевостях більш чіткою організацією боротьби, створенням власного повстанського штабу, який мав головну мету, спрямовану на незалежність республіки, на відміну від інших місцевих повстань, що носили стихійний характер. Вірні традиціям козацького краю, холодноярці використали досвід попередніх поколінь і запровадили полково-сотенний устрій у створеній ними республіці.

На чолі республіки стояв Головний отаман Василь Чучупака, а після його смерті: Іван Деркач, Кость Пестушко (Степовий-Блакитний), Іван Гонта (Лютий-Лютенко), Пилип Хмара, Іларіон Завгородній. Творили вони організацію не навколо свого імені, а навколо національної ідеї.

5. Історія Холодного Яру містить значну кількість героїчних і трагічних сторінок. Це і події Коліївщини під час гайдамацького руху, і Холодноярська республіка в часи Української національно-демократичної революції, і повстансько-партизанський рух радянського та національного напрямів під час Другої світової війни, і діяльність добровільних армійських підрозділів в зоні проведення антитерористичної операції.

6. Історичні події на території Холодного Яру представлені в художній літературі. Серед них слід виділити поезію Т. Шевченка, присвячену подіям гайдамаччини, історичні романи про гайдамаччину М. Старицького та

М. Глухенького, а також прозові твори Ю. Горліса-Горського, М. Негоди, В. Шкляра, присвячені Холодноярській республіці.

Вивчення історії Холодного Яру вкрай необхідне, окрім іншого, через потребу патріотичного збагачення на шляху формування у населення національної свідомості. Патріотизм як піднесене відчуття, незамінна цінність і джерело, найважливіший мотив соціальної значущої діяльності слугує умовою досягнення особистістю чи соціальною групою найвищого духовно-етичного і культурного розвитку.

Населення Холодного Яру показало зразки непримиренної боротьби з ворогами за свободу України. І не випадково, саме на Черкащині було започатковане повстанське вітання «Слава Україні!», з відповіддю «Україні Слава!», яке потім бійці УПА змінили на «Героям Слава!»

АНОТАЦІЯ

Філюрська Тетяна. Холодний Яр: історико-літературний аналіз. – На правах рукопису.

Дипломна робота на здобуття освітнього ступеню «магістр». Чорноморський національний університет імені Петра Могили. – Миколаїв, 2021.

Регіональна історія розширює горизонти знань про минувшину України, встановлює зв'язок між подіями загальноукраїнського масштабу і їх відображенням в окремо взятих територіях. Такою унікальною територією є Холодний Яр на Черкащині.

Об'єктом дослідження є історія Чигиринського краю Черкаської області.

Предметом дослідження є Холодний Яр в природі, знакових історичних подіях та літературі.

Мета роботи полягає у відтворення цілісної картини історичних подій, які відбувалися на території Холодного Яру. Мета конкретизується і розглядається в таких основних завданнях:

- проаналізувати стан вивчення проблеми в джерелах та історіографії;
- розкрити історико-географічно-природний портрет урочища «Холодний Яр»;
- визначити роль Холодного Яру в знакових подіях історії України;
- показати особливості висвітлення історичних подій на холоднорящині в художній літературі.

Історія Холодного Яру містить значну кількість героїчних і трагічних сторінок. Це і події Коліївщини під час гайдамацького руху, і Холодноряська республіка в часи Української національно-демократичної революції, і повстансько-партизанський рух радянського та національного напрямів під

час Другої світової війни, і діяльність добровільних армійських підрозділів в зоні проведення АТО.

Ключові слова: Холодний Яр, республіка, природа, географія, історичні події, література.

SUMMARY

Filiurska Tetiana. «Kholodnyi Yar: historical and literary analysis». – On the rights of manuscript.

Thesis for a master's degree. Petro Mohyla Black Sea National University. – Mykolaiv, 2021.

Regional history expands the horizons of knowledge about the past of Ukraine, establishes a link between the events of the Ukrainian scale and their reflection in the particular territories. One of these unique areas is Kholodnyi Yar in the Cherkasy region.

The study object is the history of the Chyhyryn district of the Cherkasy region.

The study subject is the Kholodnyi Yar in nature, significant historical events and literature.

The aim of the research is to recreate a complete picture of the historical events that took place on the territory of the Kholodnyi Yar. The purpose is concretized and considered in the following main tasks:

- to analyze the state of problem disclosure in sources and historiography;
- to reveal the historical, geographical and natural portrait of the tract «Kholodnyi Yar»;
- to determine the Kholodnyi Yar's role in significant events in the history of Ukraine;
- to highlight the features of the literary coverage of historical events on the Kholodnoyarschyna.

The history of the Kholodnyi Yar contains a significant number of heroic and tragic pages. They include the events of Koliyivshchyna during the Haidamak movement, the Kholodny Yar Republic during the Ukrainian national-democratic revolution and the insurgent-partisan movement of the Soviet and national directions during the Second World War, and the activities of voluntary military units in the ATO area.

Key words: Kholodnyi Yar, Republic, nature, geography, historical events, literature.